

Agnieszka Biedrzycka

(Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-9177-6044>

e-mail: biedrzycka@ih.pan.krakow.pl

„Takie załatwienie sprawy miałoby także ogromnie
doniosły skutek polityczny...”

Wojewoda wołyński Stanisław Srokowski
o kościele rzymskokatolickim w Czarторыsku

‘Such a solution would also have a hugely significant political impact...’

*Stanisław Srokowski, Governor of Volhynia,
on the Roman Catholic Church in Czarторыsk*

ABSTRACT

Stanisław Srokowski was voivode of Volhynia from February 1923 to August 1924. In addition to political, social and economic matters, he was interested in the restoration of the former Dominican church in Czarторыsk. The temple, converted into an Orthodox church in 1839 and ruined during the World War I, was recovered by the Catholic Church

PUBLICATION INFO				
			 e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Agnieszka Biedrzycka, the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, 31 Rynek Starego Miasta, Warsaw 00-272, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Polish Academy of Sciences				
SUBMITTED: 2024.08.30	ACCEPTED: 2025.08.16	PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl	 	
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

in 1920 or 1921; in 1924 Srokowski made efforts to obtain grants for it. As a result of the works carried out in the interwar period, the church was secured and largely rebuilt.

Key words: Volhynia, Czartorysk, Dominican order, suppression of monasteries, Stanisław Srokowski, conservation of monuments

STRESZCZENIE

Stanisław Srokowski był wojewodą wołyńskim od lutego 1923 do sierpnia 1924 r. Oprócz spraw politycznych, społecznych i gospodarczych w polu jego zainteresowań znalazła się kwestia odbudowy poddominikańskiego kościoła w Czartorysku. Świątynia, zamieniona w 1839 r. na cerkiew prawosławną i zrujnowana w trakcie I wojny światowej, w 1920 lub 1921 r. została odzyskana przez Kościół katolicki; w 1924 r. Srokowski podjął starania o uzyskanie dla niej dotacji. W wyniku przeprowadzonych w okresie międzywojennym prac kościół został zabezpieczony i w dużej mierze odbudowany.

Słowa kluczowe: Wołyń, Czartorysk, dominikanie, kasata klasztorów, Stanisław Srokowski, konserwacja zabytków

W zespole 26 oddziału rękopisów Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka, obejmującym materiały Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego, zachował się memoriał wojewody wołyńskiego Stanisława Srokowskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP) z 14 lipca 1924 r. w sprawie odbudowy kościoła dominikanów w Czartorysku na Wołyniu.

Autor memoriału¹ został wojewodą wołyńskim 1 lutego 1923 r. jako szósty już urzędnik na tym stanowisku w ciągu zaledwie dwóch lat. Większych sukcesów jako wojewoda nie odniósł: starał się łagodzić konflikty narodowościowe, szukać porozumienia z ludnością ukraińską i prowadzić długofalową politykę wzmacniania władzy wojewódzkiej, co w dalszej perspektywie miało doprowadzić do integracji Wołynia z resztą kraju i asymilacji państwowej jego mieszkańców. Na podstawie wcześniej wyrażanych poglądów i działalności trudno uznać go za sympatyka ukraińskiego ruchu narodowego, liczył się natomiast z istniejącą na Wschodzie sytuacją narodowościową i możliwościami odrodzonej Rzeczypospolitej. Już w 1919 r. stwierdzał w broszurze poświęconej autonomii Ziemi Wschodnich:

¹ Biografia Stanisława Srokowskiego vide: M. Szostakowska, *Stanisław Srokowski (1872–1950). Polityk, dyplomata, geograf*, Olsztyn 1999; A.A. Zięba, *Srokowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 41, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 2002, s. 238–244; P. Biliński, *Stanisław Srokowski (1872–1950) i jego dziennik okupacyjny*, w: S. Srokowski, *Dziennik 1939–1944*, oprac. P. Biliński, J.E. Szczepański, Warszawa 2021.

Polska bez względu też na to, jak pociągnięta zostanie jej granica południowo-wschodnia, ma największy interes w tym, aby na całej Ukrainie zapanowały stosunki uniemożliwiające powtarzanie się tam periodycznych kataklizmów, gdy zaś idzie o część owych ziem, które prawdopodobnie przypadną państwu polskiemu, to tu ma już ono wprost kardynalny obowiązek stworzenia takich warunków życia ekonomicznego i pożycia ludności między sobą, aby wybuchy niskich instynktów nienawiści i gwałtu w przyszłości były niemal wykluczone².

Dążąc do zachowania spokoju na podległym mu terenie, Srokowski podejmował działania podkreślające siłę i trwałość państwa oraz troskę o polską spuściznę historyczną. Starania te są widoczne również w jego memoriale do MWRiOP w sprawie kościoła w Czarторыску: ich celem był nie tylko ratunek zrujnowanego zabytku, ale też zaszczepienie „w szerokich masach [przekonania] o naszych zamiarach pozostania tu na zawsze”; z tych samych powodów podkreślał polityczne znaczenie tego typu działań. Zdając sobie sprawę ze stosunków narodowościowych w Czarторыску, jedyną szansę odnowienia kościoła widział w dotacji z budżetu centralnego. Z całą pewnością przekraczało to możliwości nie tylko miejscowych parafian („Dziś w Czarторыску jest tylko 2 względnie 3 rzymsko-katolików”), ale nawet mieszkańców sąsiednich wsi: według Joachima Wołoszynowskiego w gminie Medweże, do której należał Czarторыск, Polacy stanowili zaledwie 1,2% ludności, podczas gdy Ukraińcy 93,5%, a Żydzi 5,3%; był to najniższy procent ludności polskiej w powiecie łuckim i jeden z najniższych w całym województwie³. Jednocześnie statystyka ta podważa słusność zarzutów Srokowskiego o gruntowności „roboty rusyfikacyjnej” w Czarторыску. W rzeczywistości „rusyfikacja” oznaczała nie wynarodowienie, lecz przymusowe nawracanie na prawosławie, skierowane zresztą głównie nie przeciw wyznawcom obrządku rzymskokatolickiego (domyślnie: Polakom), a przeciw unitom (domyślnie: Ukraińcom); zapewne nie przypadkiem data oddania kościoła poddominikańskiego w Czarторыску Cerkwi prawosławnej (1839) zbiegła się z ostateczną likwidacją Unii na ziemiach litewskich i ruskich. Na uwagę zasługuje podkreślane przez autora memoriału pokojowe przejęcie

² S. Srokowski, *Wytyczne zasady dla projektu autonomii narodowościowej i terytorjalnej kresowych ziem południowo-wschodnich (Rusi Czerwonej, Wołynia, Podola i t. d.)*, Warszawa 1919, s. 1–2.

³ J. Wołoszynowski, *Województwo wołyńskie w świetle liczb i faktów*, Łuck 1929, s. 22. O sytuacji na Wołyniu vide: W. Mędrzecki, *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Wrocław 1988; Ю. Крамар, *Західна Волинь 1921–1939 pp.: національно-культурне та релігійне життя*, Луцьк 2015.

kościół przez katolików: prawosławni, użytkujący świątynię od ponad 80 lat, ustąpili bez oporu, zdając sobie sprawę z kosztów remontu.

Swoją rzekomo ukrajinofilską postawą Srokowski naraził się warszawskim władzom rządowym („chrześcijańsko-piastowskiej reakcji”⁴), polskiemu ziemiaństwu na Wołyniu i hierarchii Kościoła rzymskokatolickiego. Szczególną niechęć demonstrował biskup łucko-żytomierski Ignacy Dubowski, który, niezadowolony ze wstrzymania akcji rewindykacyjnej, atakował wojewodę, twierdząc, że jako ewangelik sprzyja on bardziej prawosławnym niż katolikom; jednocześnie oskarżano go o faworyzowanie Ukraińców kosztem Polaków, ignorowanie interesów miejscowego ziemiaństwa oraz podważanie historycznych zasług i aktualnej roli „żywołu polskiego” na Kresach⁵. W rezultacie po nieudanych próbach przeniesienia Srokowskiego na inną placówkę (w grę wchodził urząd wojewody śląskiego lub pomorskiego, a także konsulat w Charkowie) oraz odrzuceniu przezeń żądania ministra spraw wewnętrznych Zygmunta Hübnera i premiera Władysława Grabskiego podania się do dymisji, został on 29 sierpnia 1924 r. odwołany ze stanowiska wojewody przez prezydenta Stanisława Wojciechowskiego⁶.

Zainteresowanie Srokowskiego odbudową kościoła nie budzi zdziwienia: od 1919 r. to właśnie wojewodowie, a nie jak dotychczas konserwatorzy, byli „organem ochrony zabytków na szczeblu pierwszej instancji”, zaś konserwatorzy działali odtąd w ich imieniu⁷. Nie wiadomo natomiast, z jakiego powodu memoriał trafił do Lwowskiego Okręgu Konserwatorskiego, któremu Czartorysk w tym czasie nie podlegał. W rezultacie memoriał „odstąpiono Oddziałowi Sztuki i Kultury w Lublinie”⁸, pozostawiając w archiwum okręgu lwowskiego jego kopię. Być może

⁴ S. Srokowski do T. Turkowskiego, Warszawa 1 XI 1949, cyt. za: P. Biliński, *op. cit.*, s. 30.

⁵ Srokowski niewysoko oceniał rolę współczesnych mu Polaków w województwach wschodnich. Podkreślał „szkodliwe bo przesadne mniemanie [polskiego społeczeństwa] o obecnym znaczeniu kresowego żywiołu polskiego i o rzekomej sile ekspansji jego kultury” (S. Srokowski, *Uwagi o Kresach Wschodnich*, „Przegląd Współczesny” 1924, 11, 32, s. 327–328), a za najlepszą obronę przed rosyjskimi zakusami na Wołyn uważał „lokalny ukrajinizm wołyński” (*ibidem*, s. 333).

⁶ M. Szostakowska, *op. cit.*, s. 44–46; P. Biliński, *op. cit.*, s. 29–32. Niewiele dłużej pozostał na Wołyniu biskup Dubowski, który pod naciskiem władz państwowych 30 V 1925 r. ustąpił z biskupstwa łucko-żytomierskiego; jego dymisję przypisywano m.in. konfliktowi ze Srokowskim (P. Biliński, *op. cit.*, s. 31).

⁷ K. Zimna-Kawecka, *Mechanizmy finansowania ochrony zabytków w II Rzeczypospolitej na przykładzie województwa pomorskiego*, „Ochrona Zabytków” 2018, 71, 2, s. 158.

⁸ Sprawozdania z działalności okręgowego konserwatora przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim w lwowskim, tarnopolskim i stanisławowskim województwach.

pomyłka wiązała się ze stosunkowo niedawną zmianą przynależności województwa wołyńskiego do okręgu konserwatorskiego: wprowadzie po 15 grudnia 1922 r., kiedy ze stanowiska ustąpił dotychczasowy p.o. konserwatora w woj. wołyńskim Zygmunt Morwitz, jego obowiązki ze względów oszczędnościowych powierzono konserwatorowi lwowskiemu Józefowi Piotrowskiemu, jednak już 17 listopada 1923 r. województwa wołyńskie, lubelskie i poleskie weszły w skład Lubelskiego Okręgu Konserwatorskiego z Jerzym Siennickim na czele⁹.

Czartorysk (od 1946 r. Старий Чорторийськ, od 7 października 2021 r. Чарторийськ¹⁰) to dawne miasteczko, obecnie wieś w gromadzie maniewickiej rejonu kamień-koszyrskiego obwodu wołyńskiego Republiki Ukrainy. Miejscowość położona jest nad Styrem, ok. 25 km na południowy wschód od Maniewicz, tuż przy granicy z obwodem rówieńskim; według spisu ludności z roku 2001 liczyła 1840 mieszkańców¹¹. Najważniejszym obiektem historycznym Czartoryska jest kościół podominikański, uznany za zabytek urbanistyki i architektury o znaczeniu państwowym.

Początki kościoła i klasztoru dominikanów w Czartorysku nie są dokładnie znane. Wzmianka o akceptacji fundacji czartoryskiej i wyznaczeniu na urząd wikariusza nowego konwentu ojca Waleriana z Poznania pojawiła się już w aktach kapituły prowincjalnej dominikanów z roku 1603¹², z tegoż roku pochodzi również list wojewody mińskiego, ewangelika reformowanego Jana Paca (który w 1601 r. kupił miasteczko od księcia Jerzego Czartoryskiego za 400 tys. złp) do władz prowincji polskiej dominikanów, potwierdzający zamiar wybudowania w Czartorysku

Sprawozdanie za rok 1924, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника [dalej: ЛННБУ], фонд 26, опис 20, к. 6.

⁹ R. Brykowski, *Polska ochrona zabytków na Wołyniu 1906–1939 i 1993–2005*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, 15, 1 (27), 2, s. 450; M. Dawidowicz, *System prawny ochrony zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, w: *Służby konserwatorskie w dwudziestoleciu międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność. W 100-lecie odzyskania niepodległości. Warszawska konferencja konserwatorska, 22 listopada 2018*, Warszawa 2018, s. 24–25. Odrębny Wołyński Okręg Konserwatorski utworzono dopiero na mocy rozporządzenia MWRiOP o nowym podziale obszaru RP na okręgi konserwatorskie z 24 I 1939 r. (P. Dobosz, *Prawny fundament ochrony zabytków w Polsce*, w: *Działaj i miej nadzieję. Stulecie państwowych służb konserwatorskich w Polsce 1918–2018*, red. J. Rulewicz, R. Marcinek, Warszawa 2018, s. 43–44).

¹⁰ <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-20#Text> [dostęp: 2.07.2024]; <https://m.day.kyiv.ua/news/271221-na-volyni-pereymenuvaly-selyshche-staryy-chortoryysk-u-chartoryysk> [dostęp: 2.07.2024].

¹¹ <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чарторийськ> [dostęp: 2.07.2024].

¹² H. Сінкевич, *Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.: монографія*, Київ 2009, s. 368.

klasztoru. Nie są znane źródła, które potwierdzałyby jego powstanie w tym czasie, zaś zapis procentów od sumy 10 tys. złp na rzecz kościoła w Czarторыsku, dokonany 15 grudnia 1639 r. przez kolejnego właściciela miasteczka, wojewodę dorpacckiego, ewangelika Andrzeja Leszczyńskiego (żonatego z katoliczką Anną z Koreckich), odnosił się nie do konwentu dominikanów, lecz do kościoła parafialnego pw. św. Józefa Oblubieńca NMP, który wkrótce przejęli dominikanie. Po kilku latach zakonnicy opuścili miasteczko, być może z powodu sporu Leszczyńskiego i jego drugiej żony Katarzyny z Niemiryczów, wdowy po Pawle Sieniucie, z dominikanami z klasztoru w Lachowcach, który miał doprowadzić nawet do utopienia w Styrze podprzeora klasztoru czartoryskiego. Istnieje również wersja wiążąca ucieczkę dominikanów z zagrożeniem ze strony oddziałów kozackich Bohdana Chmielnickiego w roku 1648; według tej wersji ojciec podprzeor Marcyan z Buska został „posiekany i w Styrze utopiony” przez włodarza klasztoru Konrenta. Dominikanie (tym razem obserwan-ci) ponownie pojawili się w Czarторыsku w 1674 r. dzięki obożnemu koronnemu Samuelowi Leszczyńskiemu, żonatemu z córką wojewody czernihowskiego Stanisława Kazimierza Bieniewskiego, znanego z przychylności wobec tego zakonu. Leszczyński zatwierdził wówczas dawny fundusz klasztorny, a ponadto przeznaczył na jego rzecz odsetki od sumy 15 tys. złp, 2 tys. złp rocznie z arendy czartoryskiej, młyny na Styrze w Koźlenicach i Czaplinie oraz trzech rybaków i folwark z jurydyką; w tym samym roku przeniósł on parafię do miasteczka Kołki, skąd przed rokiem 1726 wróciła do Czarторыska¹³. Po śmierci Samuela miasteczko przeszło w ręce jego stryjecznego brata, podskarbiego koronnego Rafała, który w 1677 r. sprzedał je za 70 tys. złp hetmanowi wielkiemu koronnemu Dymitrowi Jerzemu Wiśniowieckiemu, krewnemu żony Samuela, Konstancji Joanny z Wiśniowieckich¹⁴.

¹³ Н. Сінкевич, *op. cit.*, s. 25, 60–61, 75, 90–91, 289–291; A. Tarnogórski, *Czarторыsk, „Świat i Prawda”* 1925, 3, 27, s. 428; J. Szczepaniak, *Diecezja łucka i żytomierska w świetle schematyzmu na 1832 rok* (2). *Dekanaty, parafie, zakony, kościoły i klasztory*, „Textus et Studia” 2021, 4 (28), s. 149, 203, 226; [J.M. Giżycki] Wołyniak, *Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)*, „Nova Polonia Sacra” 1928, 1, s. 50. Ludwik Królik nie wspomina Czarторыska jako siedziby parafii w 1701 r., wymienia go natomiast w tej roli w 1726 r.; autor ten stwierdza jednocześnie, że „ustalona na początku XVII wieku sieć parafialna w dekanacie ołyckim nie ulegała żadnym zmianom do końca omawianego okresu” i przedstawia wzrost liczby parafii z 11 w początkach XVII w. do 20 w 1726 r., kiedy stolicę dekanatu przeniesiono z Ołyki do Dubna (L. Królik, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Biały Dunajec–Ostróg 2017, s. 136, 140).

¹⁴ „Волынские Епархиальные Ведомости” 1878, nr 19, s. 731; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, cz. 2,

Drewniany kościół w Czartorysku spłonął w 1729 r.; w tym samym roku na jego miejscu wystawiono kolejną drewnianą świątynię¹⁵. Nie jest jasne, kiedy rozpoczęto budowę murowanego kościoła. Wprawdzie bratanek Dymitra Jerzego, kasztelan krakowski Janusz Antoni Wiśniowiecki, pozostawił w 1741 r. zapis na jego budowę, ale za właściwą fundatorkę uważana jest jego córka Franciszka Urszula, która wniosła dobra czartoryskie swemu mężowi, wojewodzie wileńskiemu Michałowi Kazimierzowi Radziwiłłowi „Rybeńce”. Świątynia powstała prawdopodobnie według projektu Pawła Giżyckiego, chociaż niewykluczone, że brał on udział dopiero w późniejszej fazie budowy i jest autorem jedynie aranżacji wnętrza, a być może również fasady. Na podstawie podobieństwa do fasady kościoła misjonarzy w Zasławiu wysunięto również przypuszczenie, że być może autorem rzutu fasady kościoła czartoryskiego był Paweł Fontana¹⁶. Kościół konsekrowano w 1756 r. pw. Wniebowstąpienia Pańskiego; został on zniszczony przez pożar 17 kwietnia 1772 r.¹⁷ i w krótkim czasie odbudowany¹⁸. Ulokowany przy nim klasztor nie cieszył się większą popularnością – w latach 1773–1774 przebywało w nim zaledwie dziesięciu zakonników¹⁹.

W wyniku trzeciego rozbioru Czartorysk znalazł się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego. Parafia czartoryska weszła początkowo w skład diecezji pińskiej, a od 1798 r. – diecezji łucko-żytomierskiej²⁰. Po powstaniu listopadowym konwent dominikański zniesiono na podstawie rozporządzenia o likwidacji zbędnych klasztorów z 6 sierpnia 1832 r.²¹ (liczył on zaledwie pięciu zakonników²², których biskup łucko-żytomirski Michał Piwnicki zamierzał przenieść do klasztoru w Jałowiczach²³).

Warszawa 1845, s. 858; [J.M. Giżycki], Wołyniak, *Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, Kraków 1923, s. 37–40.

¹⁵ J. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 203.

¹⁶ A. Betlej, *Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003, s. 40.

¹⁷ K. Stojek-Sawicka, *Fundacje dewocyjne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2007, 55, 1, s. 35.

¹⁸ E. Korpysz, *Polskie kościoły na terenie północno-zachodniej Ukrainy. Stan zachowania, „Ochrona Zabytków”* 2007, 4, s. 53.

¹⁹ H. Сінкевич, *op. cit.*, s. 119.

²⁰ O organizacji diecezji i jej losach w pierwszej połowie XIX w. vide: I.B. Шостак, *Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: монографія*. Білий-Дунаєць–Острого 2005.

²¹ M. Radwan, *Zakony męskie na ziemiach zabranych w XIX wieku*, Lublin 2004, s. 21.

²² H. Сінкевич, *op. cit.*, s. 369.

²³ W. Rosowski, *Losy zakonników z klasztorów rzymskokatolickich na Ukrainie Prawobrzeżnej skasowanych w XIX wieku*, w: *Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i Śląska na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie*, t. 1, Geneza. *Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego*, red. M. Derwich, Wrocław 2014, s. 295.

Kościół, noszący w tym czasie wezwanie Podwyższenia Krzyża Świętego²⁴, oddano w 1839 r. miejscowej parafii prawosławnej pw. Zaśnięcia Bogarodzicy²⁵, ciężące na nim zobowiązania (502 msze i 14 egzekwii rocznie) przeniesiono na klasztor dominikański w Łucku za opłatą 309,60 rubli²⁶, a parafię przyłączono do parafii w Kołkach²⁷. W trakcie remontu przystosowującego kościół do wymogów Cerkwi na skrzyżowaniu naw wzniesiono kopułę, zaś barokowe freski pokryto tynkiem i pseudobizantyńską dekoracją²⁸. Budynek klasztoru, przekazany na użytek wojska, wkrótce popadł w ruinę i w drugiej połowie XIX w. został rozebrany²⁹.

W okresie I wojny światowej od września 1915 r. do czerwca 1916 r. Czartorysk znalazł się w centrum działań wojennych. Zajęty i spalony jesienią 1915 r. przez oddziały niemieckie³⁰, kilkakrotnie przechodził z rąk do rąk, by ostatecznie dzięki ofensywie Aleksieja Brusilowa znaleźć się ponownie do lutego 1918 r. pod władzą rosyjską³¹. Zarówno w wyniku ostrzału artyleryjskiego, jak i działań stacjonujących w miasteczku wojsk okupacyjnych cerkiew doznała w tym czasie poważnych zniszczeń: „Dachy i wszystkie części drewniane, a więc okna, drzwi, ołtarze i urządzenia wnętrza spłonęły doszczętnie, sklepienia zostały podziurawione pociskami, tynki zaś tak wewnątrz jak zewnątrz poodpadały ze ścian”³². Oprócz zniszczeń wywołanych bezpośrednimi działaniami wojennymi świątynia ucierpiała w wyniku grabieży; żołnierze państw centralnych m.in. splądrowali krypty, wyrzucili z trumien i obrabowali pochowane tam zwłoki, w cerkwi urządzili stajnie dla koni, a w podziemiach

²⁴ J. Szczepaniak, *op. cit.*, s. 152.

²⁵ *Звід пам'яток історії та культури України: Волинська область. Пам'ятки архітектури і містобудування*, red. В.А. Смолій et al., Київ 2018, s. 360.

²⁶ M. Radwan, *op. cit.*, s. 48, 52.

²⁷ E. Korpysz, *Polskie*, s. 53.

²⁸ M. Korpała, *Konserwacja malarstwa ściennego w okresie międzywojennym na Kresach II Rzeczypospolitej. Wprowadzenie do tematyki*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 11, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2020, s. 470. Plany przebudowy i inwentaryzacja kościoła po przebudowie vide: M. Kałamajska-Saeed, *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. 1, Warszawa 2021, s. 281–283.

²⁹ *Звід*, s. 360.

³⁰ „Kurier Lwowski” 1915, nr 447, s. 1.

³¹ S. Czerep, *Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 czerwca – 10 sierpnia 1916*, Białystok 1999, s. 14; П. Хомич, *Денікінська «чорторійська операція», або «Полінезійська кадрили в Чорторійську»*, w: *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Маневиччина, Чорторійськ і Кукли в історії та культурі рідного краю. Науковий збірник*, t. 71, *Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*, red. Г. Бондаренко et al., Луцьк 2021, s. 14–20.

³² *Kronika konserwatorska za r. 1929 i 1930*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, 1–4, 2, s. 351.

śmietnik³³. Mimo to oglądający cerkiew architekt Adam Nałęcz-Malachowski, delegat objazdowy Sekcji Informacyjnej dla spraw Komisji Likwidacyjnej przy Polskim Towarzystwie Opieki nad Zabytkami Przeszłości na Rusi, jeszcze w 1917 r. odnotował zachowane w niej ołtarze i „względnie nieźle zachowaną” drewnianą ambonę „z kilku ładnymi figurkami świętych bardzo artystycznej roboty i równie artystycznie wykończonymi rzeźbami ornamentacyjnymi”. W katastrofalnym stanie znajdowały się podziemia,

wielokrotnie profanowane przez ciekawych i łupieżców [...] miejsce spoczynku wielu zapewne dziedziców księstwa Czartoryskiego, jak świadczą bogate robiony, habity, kontusze, fraki i mundury, które stroją nieszczęsne wyschłe, uszkodzone albo często dziwnie zachowane zmumifikowane trupy. Władza wojskowa rzeczywiste wejście kazała opieczętować, tymczasem pociski armatnie rozszerzyły zapewne okno w fundamencie i tedy zapewne wchodzili świętokradcy roznoszący głowy i kawałki materii z szat okrywających trupy, kosztowne klejnoty i karabele, z którymi były pochowane [...]. Dziś straszny obraz podziemi kościelnych, dziwne postacie zmarłych, wśród których parę, n.p. jedna wysoka w wspaniałym kontuszu kilku ranami przeszyta jakby przymusowo do trumny wtłoczona, albo inna znów w zielonym napoleońskim mundurku o czerwonych sabotach, tajemniczym urokiem mówią nam o dawnej, dziś tak niemiłosiernie przez wojnę w swych zabytkach zmarnowanej Przeszłości³⁴.

Kolejne zniszczenia dotknęły świątynię w czasie wojny polsko-bolszewickiej latem 1920 r., kiedy rozgrabiono większość ocalałego wyposażenia i po raz kolejny splądrowano krypty³⁵.

Po zakończeniu działań wojennych zrujnowana budowla została zajęta w 1920 lub 1921 r. przez Kościół katolicki na podstawie rozporządzenia

³³ Д. Фурманов, *Дневник 1914–1915–1916*, Москва 1930, s. 123–124; „Młody Polak” 1925, nr 4, s. 12.

³⁴ A. Nałęcz Malachowski, *Czartorysk*, „Muzeum Polskie” 1918, 2, 4–12, s. 219.

³⁵ E. Korpysz, *W Czartorysku nad Styrem*, „Spotkania z Zabytkami” 2008, 32, 4, s. 17; L. Popek, *Świątynie Wołynia*, t. 1, Lublin 1997, s. 74. W okresie międzywojennym winą za grabież krypt obarczano „inwazję bolszewicką”, być może nie chcąc wspominać o działalności w Czartorysku wojsk państw centralnych, wśród których znajdowały się również Legiony Polskie; tradycja ta zachowała się we współczesnych publikacjach (M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu*, Łuck 1929, s. 182; J. Tokarski, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001, s. 45; G. Rąkowski, *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej*, t. 1, Wołyń, Pruszków 2005, s. 118). Literacki obraz ruin kościoła zamieścił Kazimierz Truchanowski w opowiadaniu *Ciężka droga* (w zbiorze *Oratoria nocne*, Warszawa 1957).

Komisarza Generalnego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich z 22 października 1919 r. (tzw. lex Żeligowski), nakazującego zwrot duchowieństwu rzymskokatolickiemu „zgodnie z pierwotnym przeznaczeniem lub wolą fundatorów” budynków sakralnych przejętych przez Cerkiew prawosławną³⁶. Parafia czartoryska pod wezwaniem św. Józefa Oblubieńca NMP początkowo należała do dekanatu sarneńskiego diecezji łucko-żytomierskiej. Na mocy bulli papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 r. znalazła się w diecezji łuckiej (przeniesionej z metropolii mohylewskiej do lwowskiej), a w 1936 r. weszła do nowo utworzonego dekanatu kołkowskiego³⁷. Pierwszym tymczasowym administratorem został proboszcz w Kołkach Franciszek Milewski³⁸, następnie funkcję tę pełnił administrator w Maniewiczach Apolinary Tarnogórski³⁹, zaś od 1926 r. kolejni proboszcze parafii w Rafałówce: Zygmunt Grabowski⁴⁰, Dominik Milewski⁴¹ (prawdopodobnie przeniesiony w kwietniu 1932 r. do parafii Hłuboczek)⁴² i Władysław Przygodziński (w latach 1935–1936)⁴³.

Na początku lat dwudziestych XX w. świątynia znajdowała się w katastrofalnym stanie, chociaż starający się o pomoc finansową ks.

³⁶ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989, s. 325; L. Popek, *op. cit.*, s. 39. O akcji rewindykacyjnej również vide: A. Mironowicz, *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2004, 21, s. 83–103. Rewindykacja kościoła w Czartorysku najwyraźniej nie została w pełni zalegalizowana, jak świadczą zamieszczone w memoriale S. Srokowskiego żądania uregulowania jego sytuacji prawnej.

³⁷ L. Popek, *op. cit.*, s. 16–18, 74.

³⁸ *Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1921, Premisliae 1921*, s. 55.

³⁹ *Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1925, Luceoriae 1925*, s. 40, 44.

⁴⁰ „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1926, nr 2, s. 71; *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1928, Luceoriae 1928*, s. 57; *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1929, Luceoriae 1929*, s. 57; *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1930, Luceoriae 1930*, s. 57.

⁴¹ *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1931, Luceoriae 1931*, s. 77–78; *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1932, Luceoriae 1932*, s. 77–78; *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1933, Luceoriae 1933*, s. 77–78.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1935, Luceoriae 1935*, s. 83–84, *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1936, Luceoriae 1936*, s. 85–86.

Tarnogórski, obawiając się zniechęcenia potencjalnych ofiarodawców, starał się przedstawić ją w jak najlepszym świetle:

Mury mocne, brak dachu, okien, drzwi, podłogi, sklepienie w paru miejscach przedziurawione, ściany nieszkodliwie posiekane kulami karabinowymi, od szrapneli zaś tylko dwa większe wyłomy, które widać na froncie kościoła. Prawosławni, w posiadaniu których kościół był od r. 1832, wyrzekli się tych ruin, bojąc się kosztów odbudowy, zbudowali sobie obok cerkiewkę wystarczającą na ich potrzeby duchowe⁴⁴.

Na prośbę Tarnogórskiego konserwacją kościoła zainteresował się kustosz Kazimierz Osiniński, który jednak z powodu licznych zajęć nie podjął się prac w Czartorysku⁴⁵. Dzięki staraniom administratora i powołanego przy biskupie łuckim komitetu odbudowy⁴⁶ oraz zasiłkom lubelskiego Oddziału Sztuki w 1924 r. rozpoczęto restaurację, jednak ze względu na nieobecność proboszcza sprawami remontu zajmowali się okazjonalnie okoliczni księża: jak donosił w kwietniu 1927 r. „Miesięcznik Diecezjalny Łucki”: „Ks. Prałat Anzelm Zagórski wyjechał z Ołyki na sześciomiesięczny urlop, po wykorzystaniu którego zajmie się restauracją zabytkowego kościoła w Czartorysku”⁴⁷. Pomocy finansowej udzielał m.in. Urząd Konserwatorski w Lublinie, który w latach 1927–1933 przekazał na remont 36 tys. zł⁴⁸, i Ministerstwo Robót Publicznych, a także właściciele sąsiednich lasów: Księżopolski, Siennicki i Sittauer⁴⁹. Do końca lat dwudziestych kościół został „gruntownie odrestaurowany. Niestety, dokonano wówczas kilku ingerencji istotnych dla kształtu artystycznego budowli”⁵⁰; w 1930 r. dach świątyni pokryto holenderską dachówką (zamiast przewidywanej pierwotnie blachy cynkowej)⁵¹. Dnia 18 lipca 1930 r. parafię odwiedził biskup łucki Adolf Szelażek, ale plany wizyty przewidywały jedynie „zwiedzanie”. Uroczystości wizytacyjne

⁴⁴ A. Tarnogórski, *op. cit.*, s. 429.

⁴⁵ B. Szyszkowski, *Wkład architekta Kazimierza Osinińskiego w ochronę zabytków sakralnych w dobie autonomii Galicji i Polski międzywojennej*, „3 історії західноукраїнських земель” 2020, 16, s. 197.

⁴⁶ F. R., *Odbudowa kościoła w Czartorysku*, „Wołyńskie Wiadomości Techniczne” 1930, 6, s. 8.

⁴⁷ „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1927, nr 4, s. 225.

⁴⁸ R. Brykowski, *op. cit.*, s. 456.

⁴⁹ L. Popek, *op. cit.*, s. 74.

⁵⁰ A. Betlej, *op. cit.*, s. 156.

⁵¹ *Kronika*, s. 351.

przeniesiono do Rafałówki⁵². Na XVI Zjeździe Konserwatorów w Warszawie 16–18 marca 1931 r. lubelski konserwator zabytków Franciszek Ksawery Piwocki, mówiąc o najpilniejszych potrzebach w dziedzinie konserwacji, żądał 3000 zł na potrzeby kościoła w Czarторыsku, „licząc się z możliwością kompresji”⁵³. Do sprawy powrócono na XXI Zjeździe Konserwatorów w Warszawie 2–5 maja 1935 r., kiedy w wyniku korekty prowizorycznego planu przedstawionego przez MWRiOP dla kościoła czartoryjskiego przeznaczono 1000 zł z budżetu na konserwację zabytków⁵⁴.

Inicjatywę w kwestii pozyskiwania środków na remont wykazywali również mieszkańcy Wołynia: konieczność ich zdobycia była jednym z argumentów wysuwanych przez parafian z Łucka w liście do wojewody wołyńskiego z 28 marca 1927 r., w którym prosili o przeniesienie jarmarków, według zarządzenia z 4 lutego mających odbywać się pół kilometra od stacji kolejowej Czarторыsk, do samego miasteczka i rozlokowanie ich na placu obok ruin zamku. Kilkuletnie starania nie doprowadziły do przeniesienia jarmarków, powodzeniem zakończyła się natomiast prowadzona jednocześnie batalia o urządzenie w Czarторыsku targów⁵⁵, trudno jednak powiedzieć, czy przyczyniło się to do zwiększenia środków na remont kościoła. Według relacji prasy odbudowę kontynuowano w 1934 r.⁵⁶, a do maja 1937 r. w kościele „wstawiono okna, drzwi oraz wykonano betonowy podkład pod posadzkę klinkierową”⁵⁷.

W 1935 r. do Czarторыska przybyli Stanisław Gruza i Bolesław Sztuczko, księży z Kongregacji Św. Krzyża polskiej parafii pw. Św. Trójcy w Chicago (Illinois)⁵⁸. W następnym roku mianowany proboszczem Hilary Paszek z tegoż zgromadzenia zwrócił się do społeczeństwa z prośbą o pomoc finansową, „ażeby pomnik polskości, kultury polskiej, wiary katolickiej na kresach wschodnich znowu zaczął promieniować, wszczepiać i utrzymywać polskość”⁵⁹. Zapewne w tym samym roku do Czarторыska przybył ks. Józef Kmiecik ze zgromadzenia Św. Krzyża, od jesieni jednocześnie czasowy administrator parafii Ostrówki⁶⁰. W maju 1937 r.

⁵² „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1930, nr 4, wkładka między s. 176 a 177.

⁵³ ЛННБУ, фонд 26, опис 10, к. 50.

⁵⁴ *Ibidem*, k. 140.

⁵⁵ Л. Коць, *Торги і ярмарки містечка Чарторийськ у міжвоєнний період*, w: *Минуле*, s. 4–5.

⁵⁶ „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1934, nr 6–7, s. 235.

⁵⁷ Z. Rewski, *Wołyń. Kronika konserwatorska*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury” 1937, 5, 2, s. 252.

⁵⁸ „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1935, nr 8, s. 240.

⁵⁹ „Ilustrowany Kurjer Codzienny” 1936, nr 175, s. 4.

⁶⁰ „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1936, nr 10, s. 313.

biskup sufragan Stefan Walczykiewicz przeprowadził wizytację parafii, poświęcając fundamenty nowego domu dla księży, którego budowę ukończono w roku następnym; według sprawozdania z wizytacji „stwierdzono postępy przy odbudowie wspaniałej, a zniszczonej podczas wojny świątyni”⁶¹. Przed wybuchem wojny parafia czartoryska, obejmująca obok miasteczka również kilkanaście sąsiednich wsi, liczyła podobno 245 wiernych, jednak niezmiennie podawanie tej liczby w kolejnych schematyzmach przez całe lata trzydzieste XX w. podważa wiarygodność informacji, najwyraźniej przepisywanej z poprzednich roczników⁶². Przy kościele przebywali w tym czasie trzej zakonnicy: ojcowie Hilary Paszek (superior i proboszcz parafii) i Józef Kmiecik (wikary) oraz brat zakonny Roman⁶³.

Po zajęciu Wołynia przez Armię Czerwoną ojcowie Paszek i Kmiecik jako obywatele amerykańscy na początku listopada 1939 r. opuścili Czar-torysk. Administrację parafii objął w 1940 r. zmartwychwstaniec Stanisław Tatar; nie uzyskawszy zgody na użytkowanie kościoła, w którym umieszczono wojskowy skład, urządził on kaplicę w chłopskiej chacie w jednej z należących do parafii wsi. Ks. Tatar pozostał w Czar-torysku jedynie do wiosny 1941 r., kiedy po aresztowaniu proboszcza w Chinoczach Władysław Czyżewskiego objął po nim parafię⁶⁴. Po opanowaniu latem 1941 r. Wołynia przez wojska niemieckie do kościoła w Czar-torysku, mimo prośb parafian, nie przysłano duchownego. Już w grudniu proboszcz parafii w Kołkach Konrad Moszkowski ostrzegał biskupa Szelążka: „Plebania w Czar-torysku stoi pusta, a kościół opuszczony, do którego już zaczynają rościć pretensje Rusini prawosławni. Warto by się zaopiekować tą placówką, by uratować i kościół i klasztor i tych trochę dusz należących do tej placówki, a do tego potrzebny jest kapłan”⁶⁵. Po zakończeniu wojny kościół oddano parafii prawosławnej, a w 1951 r. zamieniono na magazyn zboża miejscowego kołchozu. Od 1975 r. nieużytkowany i nieremontowany budynek, mimo objęcia go opieką państwa na mocy postanowienia Rady Ministrów Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z 24

⁶¹ „Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1937, nr 7, s. 209.

⁶² Tę samą liczbę powtórzyli Maria Dębowska i Leon Popek (M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945*, Rzeszów 2008, s. 23–24; L. Popek, *op. cit.*, s. 24). W latach dwudziestych XX w. elenchusy podawały kilkakrotnie większą liczbę wiernych – 1850. Nagły spadek liczebności wynikał z przeniesienia części wsi do nowo tworzonych parafii.

⁶³ M. Dębowska, *op. cit.*, s. 23–24; *Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1937*. Luceoriae 1937, s. 55.

⁶⁴ M. Dębowska, *op. cit.*, s. 134–135, 202, 249, 251, 401, 458.

⁶⁵ *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944*, oprac. M. Dębska, Biały Dunajec–Lublin–Łuck–Ostróg 2005, s. 31–32.

sierpnia 1963 r.⁶⁶, stopniowo popadał w ruinę⁶⁷. W 1997 r. został przekazany Ukraińskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego; przeprowadzono wówczas gruntowny remont, w trakcie którego na skrzyżowaniu nawy głównej i transeptu wzniesiono kopułę⁶⁸. Obecnie mieści się w nim prawosławna cerkiew przy klasztorze bazylikańskim pod wezwaniem Podniesienia Krzyża Świętego (Хресто-Воздвиженський Чорторийський чоловічий монастир)⁶⁹ Ukraińskiej Prawosławnej Cerkwi (Prawosławnej Cerkwi Ukrainy)⁷⁰.

* * *

Edycję przygotowano zgodnie z Projektem instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych XIX i początku XX wieku Ireneusza Ihnatowicza („*Studia źródłoznawcze*” 1962, 7, s. 99–124).

Memoriał wojewody wołyńskiego Stanisława Srokowskiego do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, Łuck 14 lipca 1924.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Фонд 26, опис 18, (Materiały Józefa Piotrowskiego, okręgowego konserwatora pamiątek kultury i sztuki przy Lwowskim Urzędzie Wojewódzkim i przewodniczącego „Krajowego Koła Konserwatorów Małopolski Wschodniej”), k. 325–327.

Kopia, maszynopis.

Do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie

⁶⁶ Ю. Мазурик, *Новий Чорторийськ доби пізнього середньовіччя (дискусійне питання щодо його локалізації)*, w: *Минуле*, s. 107.

⁶⁷ <https://pravoslavna.volyn.ua/hresto-vozdvyzhenskyj-chartoryjskyj-cholovichyj-monastyr/> [dostęp: 9.06.2024].

⁶⁸ J.I. Osadczyj, *Przegląd stanu i sposoby restauracji świątyń katolickich na Wołyniu*, w: *Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1993, s. 136; E. Korpysz, *Polskie*, s. 53.

⁶⁹ M. Kałamajska-Saeed, *op. cit.*, s. 279; *3eið*, s. 360–362.

⁷⁰ <https://www.pomisna.info/uk/document-post/dokumenty-zasidannya-svyash-hennogo-synodu-2-lyutogo-2023-r/> [dostęp: 30.08.2024]. W związku z ustawą Rady Najwyższej Ukrainy z 20 VIII 2024 r. (podpisaną 24 sierpnia przez prezydenta Wołodymyra Zełenskigo) o zakazie działania na terenie Ukrainy instytucji religijnych powiązanych z Rosyjską Cerkwią Prawosławną, sytuacja prawna monasteru może ulec zmianie ([uk-wikipedia.org/wiki/Українська_православна_церква_\(Московський_патріархат\)#2024](https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_православна_церква_(Московський_патріархат)#2024)) [dostęp: 30.08.2024].

W Czartorysku, nad żeglownym Styrem⁷¹, w małej lecz starożytnej mieścinie, wspominatej już w 1100 roku⁷² jako podówczas przynależnej do Rurykowicza Dawida Igorowicza⁷³, znajduje się jeden ze świetniejszych zabytków polskiej sztuki. Jest to kościół wybudowany tu w [r.]^a 1639 przez wojewodę derpskiego Jędrzeja Leszczyńskiego⁷⁴, który [go od]dał^a O.O. Dominikanom. Nie tylko jednak piękność tego zabytku (wczesny barok), ale i rozmiar zasługuje na specjalną uwagę. Kościół wewnątrz ma przeszło 60 metrów długości a 40 szerokości, czyli przedstawia istny plac o 2400 m² powierzchni, przykryty potężnymi na krzyż wiązanymi sklepieniami, które na szczęście dotąd stoją, mimo bomb i pocisków, jakimi obdarzyła je ostatnia wojna. Zdarła ona tylko z tej wyniosłej budowli, obróconej w r. 1831 przez Moskali na cerkiew, dach i poszczerbiła w kilku miejscach mury pociskami. Bo właśnie cała waga pozycji Czartoryska w czasie wojny płynęła przeważnie z racji tej przepotężnej świątyni, wzniesionej wśród równin Polesia wołyńskiego na wysokim pagórku i dominującej nad terenem w krąg na kilkanaście kilometrów. Kościół był silnym blokhauzem, a jego mury, grube miejscami na 3 metry, urągały ostrzałom artylerii rosyjskiej.

Badając niedawno na miejscu żeglowność Styru⁷⁵ i odbywając po nim w łodzi motorowej podróż od Beresteczka⁷⁶ po Połonne⁷⁷, a także zwiedzając na przestrzeni kilkuset kilometrów wszystkie ważniejsze miejscowości przybrzeżne, zatrzymałem się również i w Czartorysku. Oprowadzany przez tamtejszego prawosławnego parocha i proboszcza

⁷¹ Стыр (Стир, Стыр), rzeka na Ukrainie i Białorusi, prawy dopływ Prypeci.

⁷² Vide: *Літопис Руський за Іпатієвським списком*, Київ 1989, s. 155.

⁷³ Dawid Igorowicz (1059–1112/1113), wnuk Jarosława Mądrego, syn Igora Jarosławicza, książę włodzimiersko-wołyński; za złamanie układu w Lubeczu pozbawiony w r. 1100 księstwa, za które otrzymał Busk, Ostróg, Dubno i Czartorysk, a następnie również Dorohobuż.

⁷⁴ Andrzej Leszczyński h. Wieniawa (ok. 1606–1651), ewangelik reformowany, poeta, od 1636 r. starosta dubieński, od 1641 r. wojewoda dorpacki, od 1636 r. właściciel m.in. Starego i Nowego Czartoryska.

⁷⁵ Wnioski z dwóch podróży łodzią motorową po Styry w czerwcu i lipcu 1924 r., do Beresteczka i Połonnego, Srokowski przedstawił w broszurze *Uwagi o rzece Styry jako arterji komunikacyjnej*, Łuck 1924.

⁷⁶ Beresteczko (Берестечко), miasto nad Styrem w rejonie horochowskim obwodu wołyńskiego, ok. 50 km na południe od Łucka.

⁷⁷ Połonne, wieś na prawym brzegu Styru, ok. 6 km na północny wschód od Czartoryska, 5 km na zachód od stacji kolejowej Zabłocie, obecnie nieistniejąca (vide: A. Dylewski, *Atlas Kresów*, Bielsko-Biała 2022, s. 207, L1).

rz[ymsko]katolickiego z Maniewicz⁷⁸ ks. Tarnogórskiego⁷⁹, w którego parafii leży obecnie Czartorysk, przekonałem się na miejscu, że okoliczna prawosławna ludność, nie mogąc dać sobie rady [z] ogromem podniszczonej świątyni, porzuciła ją i obok w odległości jakich 100 m[etrów] pobudowała sobie nową drewnianą⁸⁰, a także że stosunkowo niewielkim kosztem, bo jakich 25 do 30 tysięcy złotych, można by ów wielki pomnik naszej architektury zachować dla przyszłości. Na razie trzeba koniecznie budowlę pokryć dachem, ile możliwości przed zimą, również jak najszybciej załatwić moją oddzielnie wniesioną prośbę o rewindykację zabytku, czemu żaden [k. 326] zgoda wgląd nie stoi na przeszkodzie i czym nikt absolutnie nie uczuje się pokrzywdzony. Fakt ten będzie miał atoli te następstwa, że po rewindykacji będzie można skierować uwagę i ofiarność miejscowego społeczeństwa polskiego na zabytek i doprowadzić go drogą celowej restauracji do pierwotnego stanu. O te dwie rzeczy, t.j. o uporządkowanie stanu prawnego kościoła i o wyjednanie w skarbie kwoty 25 do 30 tysięcy złotych na pokrycie budowli proszę z tym, że pieniądze wypłacone by zostały wprost na ręce rz[ymsko]kat[olickiego] proboszcza ks. Tarnogórskiego w Maniewiczach, stojącego na czele komitetu restauracji zabytku, ewentualnie na ręce Urzędu Wojewódzkiego. Takie załatwienie sprawy miałoby także ogromnie doniosły skutek polityczny w tym zapadłym kącie wołyńskiego Polesia. Zaświadczyłoby w szerokich masach o naszych zamiarach pozostania tu na zawsze, a także oddałoby katolicyzmowi i polskości potężny gmach, który powoli zaczęłby skupiać i zagęszczać kolonię polską. Dziś w Czartorysku jest tylko 2 względnie 3 rzymsko-katolików. Tak gruntowną była tu robota rusyfikacyjna.

Wreszcie jeszcze jedna sprawa musi być podniesiona.

W ogromnych podziemiach kościoła, dziś zawalonych odłamkami cegły, gruzem i deskami, wala się kilkaset trumien różnych

⁷⁸ Maniewiczze (Маневичі), osiedle typu miejskiego w rejonie kamień-koszyrskim obwodu wołyńskiego, ok. 55 km na południowy wschód od Kamienia Koszyrskiego.

⁷⁹ Apolinary Tarnogórski (1874–1956), ksiądz rzymskokatolicki; święcenia kapłańskie przyjął 10 III 1900 w Żytomierzu, do 1914 r. kolejno administrator w Obodówce, wikariusz w Żytomierzu i Brahiłowie, proboszcz w Dąbrowicy, Oratowie, Zwiąhlu i Włodzimierzu Wołyńskim, dziekan łucki; po I wojnie światowej duszpasterz polskich robotników w okolicy Lyonu we Francji, następnie proboszcz w Hancewiczach, Łunińcu, Pobikrowie i Telechanach; w l. 1946–1953 wikariusz kooperator w parafii Sulęcín-Ośno Lubuskie (R.R. Kufel, *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim 1945–1956*, t. 4, (T–Ż), Zielona Góra 2019, s. 13–14).

⁸⁰ W 1921 r. prawosławny proboszcz w Czartorysku kupił od właścicielki sąsiedniej wsi Ośnica drewnianą cerkiew, którą parafianie spławili Styrem do Czartoryska (<https://pravoslavna.volyn.ua/hresto-vozdvizhenskyj-chartoryjskyj-cholovichyj-monastyr/> [dostęp: 9.06.2024]).

spoczywających tu ludzi. Wszystkie zostały rozbite i poddane kilku-krotnemu rabunkowi. Ale i w tym stanie, w jakim się dziś znajdują, przedstawiają nie byle jaką osobliwość. Przede wszystkim zachowało się moc strojów z wieku XVIII i początku XIX, a po wtóre same ciała nie uległy zgoła zwykłemu procesowi gnilnemu, lecz przechowały najzupełniej swe kształty. A zatem widzimy tam np. pochowanego w kontuszu jegomościa z twarzą korpulentną i z odkreślającymi się dobrze podbródkami, przepasanego wstęgą Orderu Białego Orła, w innym miejscu kształtną kobietę w wieku 20 do 25 lat, blondynkę z utrefionymi włosami, z wdzięcznie przegiętą głową, ubraną w jedwabny sznurowany stanik i sukienkę w stylu rokoko. Znowu gdzie indziej odkryta trumna zwiastuje na możliwość jakiejś strasznej tragedii, która w niej mogła mieć miejsce. Odrzucone ręce oraz wykrzywiona strasznym bólem twarz wskazywałaby, że nieboszczyka pochowano w letargu. Wszystkie ciała w dotyku podobne są do dobrze wyprężonej ceraty pokrywającej siedzenie w wagonach kolejowych. Lekko elastyczne i bezwzględnie suche. Katakomby z zachowanymi ciałami, które zwiedzałem za granicą, ani w jednym wypadku czegoś podobnego nie wykazują. Tam mamy do [k. 327] czynienia z kośćmi obleczonymi skórą, tu atoli z pełnią kształtów. U kobiet widoczne są piersi, a u niektórych trupów męskich, poddanych gruntownemu rabunkowi, a zatem obnażonych, genitalia. Zdaje się, że piaszczysty grunt, na którym zbudowano kościół, jego wyniosłe położenie i ogromna przewiewność wysokich katakomb złożyły się razem na to, że ciała ocalały, przyjąwszy tylko formę elastycznych mumii.

Nie czekając dalszego niszczenia tego campo santo, wśród którego może być kryją się także zwłoki jakiejś znakomitości, dałem księdzu Tarnogórskiemu z moich funduszków 300 zł na kupno desek i na zaopatrzenie wejść bramami, toż samo na uporządkowanie trumien i usunięcie gruzu. Osobnym pismem przekazałem mu nadto tymczasową opiekę nad zabytkiem. To jednakże, co zdziałać mogłem, jest bardzo mało i dlatego też raz jeszcze proszę o opiekę nad świadkiem naszej przeszłości, jaki zachował się nad Styrem, a przede wszystkim o spełnienie wyszczególnionych wyżej postulatów.

Wojewoda
/ - / Srokowski

^a *fragment uszkodzony.*

Ryc. 1. Kościół w Czartorysku, fasada (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 427)

Ryc. 2. Kościół w Czartorysku, elewacja południowa (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 428)

Ryc. 3. Kościół w Czartorysku, elewacja północna (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 429)

Ryc. 4. Kościół w Czartorysku, prezbiterium (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 430)

Ryc. 5. Kościół w Czartorysku, nawa główna (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 430)

Ryc. 6. Kościół w Czartorysku, podziemia (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 430–431)

Ryc. 7. Kościół w Czartorysku, podziemia (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 430–431)

Ryc. 8. Kościół w Czartorysku, podziemia (Źródło: A. Tarnogórski, Czartorysk, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 430–431)

Ilustracje:

(za: A. Tarnogórski, *Czartorysk*, „Świat i Prawda”, R. 3, 1925, nr 27, s. 427–432)

Ryc. 1. Kościół w Czartorysku, fasada (s. 427)

Ryc. 2. Kościół w Czartorysku, elewacja południowa (s. 428)

Ryc. 3. Kościół w Czartorysku, elewacja północna (s. 429)

Ryc. 4. Kościół w Czartorysku, prezbiterium (s. 430)

Ryc. 5. Kościół w Czartorysku, nawa główna (s. 430)

Ryc. 6–8. Kościół w Czartorysku, podziemia (s. 430–431)

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła archiwalne)

L'vivs'ka natsional'na naukova biblioteka Ukrainy im. V. Stefanyka [Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника]:

fond [Фонд] 26, opis [опис], 10, 18, 20.

Printed sources (Źródła drukowane)

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1928, Luceoriae 1928.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1929, Luceoriae 1929.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1930, Luceoriae 1930.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1931, Luceoriae 1931.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1932, Luceoriae 1932.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1933, Luceoriae 1933.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1935, Luceoriae 1935.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1936, Luceoriae 1936.

Elenchus Ecclesiarum et Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1937, Luceoriae 1937.

Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1921, Premislae 1921.

Elenchus Venerabilis Cleri Saecularis et Regularis Dioecesium Luceoriensis et Żytomiriensis Anno Domini 1925, Luceoriae 1925.

Furmanov D., *Dnevnik 1914–1915–1916*, Moskva 1930 [Фурманов Д., *Дневник 1914–1915–1916*, Москва 1930].

Litopys Ruskyi za Ipatiiievskym spyskom, tłum. L. Makhnovets, Kyiv 1989 [Літопис Руський за Іпатієвським списком, tłum. Л. Махновець, Київ 1989].

Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944, oprac. M. Dębska, Biały Dunajec–Lublin–Łuck–Ostróg 2005.

Srokowski S., *Uwagi o Kresach Wschodnich*, „Przegląd Współczesny” 1924, 11, 32.

Srokowski S., *Uwagi o rzece Styrze jako arterii komunikacyjnej*, Łuck 1924.

Srokowski S., *Wytyczne zasady dla projektu autonomii narodowościowej i terytorjalnej kresowych ziem południowo-wschodnich (Rusi Czerwonej, Wołyń, Podola i t. d.)*, Warszawa 1919.

Press (Prasa)

„Ilustrowany Kurier Codzienny” 1936.

„Kurier Lwowski” 1915.

„Miesięcznik Diecezjalny Łucki” 1926, 1927, 1930, 1934–1937.

„Młody Polak” 1925.

„Volynskiye Eparkhial'nyye Vedomosti” [„Волинские Епархиальные Ведомости”] 1878.

Studies (Opracowania)

Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana*, t. 2, cz. 2, Warszawa 1845.

Betlej A., *Paweł Giżycki SJ architekt polski XVIII wieku*, Kraków 2003.

Biliński P., *Stanisław Srokowski (1872–1950) i jego dziennik okupacyjny*, w: S. Srokowski, *Dziennik 1939–1944*, oprac. P. Biliński, J.E. Szczepański, Warszawa 2021.

Brykowski R., *Polska ochrona zabytków na Wołyń 1906–1939 i 1993–2005*, „Niepodległość i Pamięć” 2008, 15, 1 (27), 2.

Czerep S., *Operacje wołyńskie ofensywy Brusilowa 4 czerwca – 10 sierpnia 1916*, Białystok 1999.

Dawidowicz M., *System prawny ochrony zabytków w okresie dwudziestolecia międzywojennego*, w: *Służby konserwatorskie w dwudziestolecu międzywojennym. Narodziny, organizacja, działalność*. W 100-lecie odzyskania niepodległości. Warszawska konferencja konserwatorska, 22 listopada 2018, Warszawa 2018.

Dębowska M., *Kościół katolicki na Wołyń 1939–1945*, Rzeszów 2008.

Dębowska M., Popek L., *Duchowieństwo diecezji łuckiej ofiary wojny i represji okupantów 1939–1945*, Lublin 2010.

Dobosz P., *Prawny fundament ochrony zabytków w Polsce*, w: *Działaj i miej nadzieję. Stulecie państwowych służb konserwatorskich w Polsce 1918–2018*, red. J. Rulewicz, R. Marcinek, Warszawa 2018.

Dylewski A., *Atlas Kresów*, Bielsko-Biała 2022.

F.R., *Odbudowa kościoła w Czartorysku*, „Wołyńskie Wiadomości Techniczne” 1930, 6, 8.

[Giżycki J.M.] *Wołyńiak, Wykaz klasztorów dominikańskich prowincji ruskiej*, Kraków 1923.

[Giżycki J.M.] *Wołyńiak, Zniesione kościoły i klasztory rzymsko-katolickie przez rząd rosyjski w wieku XIX-tym w diecezji łuckiej, żytomierskiej i kamienieckiej (gub. wołyńskiej, kijowskiej i podolskiej)*, „Nova Polonia Sacra” 1928, 1.

Kałamajska-Saeed M., *Rosyjskie pomiary klasztorów skasowanych w roku 1832*, t. 1, Warszawa 2021.

Khomych P., *Denikinska «hortoryjska operatsiia», abo «Polineziiska kadryl v Chortoryysku»*, w: *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Manevychchyna, Chartoryisk i Kukly v istorii ta kulturi ridnoho kraiu*. Naukovyi zbirnyk, t. 71, *Materialy Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznavchoï konferentsii*, red. H. Bondarenko et al., Lutsk 2021 [Хомич П., Денікінська «чорторійська операція», або «Полінезійська кадрил в Чорторійську», [w:] *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Маневиччина, Чарторійськ і Кукли в історії та культурі рідного краю*. Науковий збірник, t. 71, *Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції*, red. Г. Бондаренко et al., Луцьк 2021].

Korpała M., *Konserwacja malarstwa ściennego w okresie międzywojennym na Kresach II Rzeczypospolitej*. Wprowadzenie do tematyki, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 11, red. W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok 2020.

- Korpysz E., *Polskie kościoły na terenie północno-zachodniej Ukrainy. Stan zachowania, „Ochrona Zabytków”* 2007, 4.
- Korpysz E., *W Czartorysku nad Styrem, „Spotkania z Zabytkami”* 2008, 32, 4.
- Kots L., *Torhy i yarmarky mistechka Chartoryisk u mizhvoiennyi period, w: Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Manevychchyna, Chartoryisk i Kukly v istorii ta kulturi ridnoho kraiu. Naukovyi zbirnyk, t. 71, Materialy Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznawchoï konferentsii, red. H. Bondarenko et al., Lutsk 2021 [Коць Л., Торги і ярмарки містечка Чарторійськ у міжвоєнний період, w: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Маневиччина, Чарторійськ і Кукли в історії та культурі рідного краю. Науковий збірник, т. 71, Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, red. Г. Бондаренко et al., Луцьк 2021].*
- Kramar Yu., *Zakhidna Volyn 1921–1939 rr.: natsionalno-kulturne ta relihiine zhyttia, Lutsk 2015 [Крамар Ю., Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя, Луцьк 2015].*
- Kronika konserwatorska za r. 1929 i 1930. Województwo lubelskie, poleskie i wołyńskie, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–31, 1–4, 2.
- Królik L., *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku, Biały Dunajec–Ostróg 2017.*
- Kufel R.R., *Słownik biograficzny księży pracujących w Kościele gorzowskim 1945–1956, t. 4, (T–Ż), Zielona Góra 2019.*
- Mazuryk Yu., *Novyi Chortoryisk doby piznoho serednovichchia (dyskusiine pyttannia shchodo yoho lokalizatsii), w: Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Manevychchyna, Chartoryisk i Kukly v istorii ta kulturi ridnoho kraiu. Naukovyi zbirnyk, t. 71, Materialy Vseukrainskoi naukovoï istoriko-kraieznawchoï konferentsii, red. H. Bondarenko et al., Lutsk 2021 [Мазурик Ю., Новий Чорторійськ доби пізнього середньовіччя (дискусійне питання щодо його локалізації), w: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Маневиччина, Чарторійськ і Кукли в історії та культурі рідного краю. Науковий збірник, т. 71, Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, red. Г. Бондаренко et al., Луцьк 2021].*
- Mędrzecki W., *Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych, Wrocław 1988.*
- Mironowicz A., *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”* 2004, 21.
- Małachowski Nałęcz A., *Czartorysk, „Muzeum Polskie”* 1918, 2, 4–12.
- Osadczyj J.I., *Przegląd stanu i sposoby restauracji świątyń katolickich na Wołyniu, w: Ochrona wspólnego dziedzictwa kulturowego, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1993.*
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu, Łuck 1929.*
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939, Warszawa 1989.*
- Popek L., *Świątynie Wołynia, t. 1, Lublin 1997.*
- Radwan M., *Zakony męskie na ziemiach zabranych w XIX wieku, Lublin 2004.*
- Rąkowski G., *Przewodnik po Ukrainie Zachodniej, t. 1, Wołyń, Pruszków 2005.*
- Rewski Z., *Wołyń. Kronika konserwatorska, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”* 1937, 5, 2.
- Rosowski W., *Losy zakonników z klasztorów rzymskokatolickich na Ukrainie Prawobrzeżnej skasowanych w XIX wieku, w: Kasaty klasztorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów i Śląska na tle procesów sekularyzacyjnych w Europie, t. 1, Geneza. Kasaty na ziemiach zaborów austriackiego i rosyjskiego, red. M. Derwich, Wrocław 2014.*

- Shostak I.V., *Lutsko-Zhytomyrska diietseziia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX st.: monohrafiia*, Bilyi-Dunaiets–Ostroh 2005 [Шостак І.В., *Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: монографія*. Білий-Дунаєць–Острогоз 2005].
- Sinkevych N., *Laudare, benedicere, praedicare. Dominikanskyi orden na Volyni v kintsi XVI – na pochatku XIX st.: monohrafiia*, Kyiv 2009 [Сінкевич Н., *Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст.: монографія*, Київ 2009].
- Stojek-Sawicka K., *Fundacje dewocyjne Radziwiłłów nieświeskich w XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2007, 55, 1.
- Szczepaniak J., *Diecezja łucka i żytomierska w świetle schematyzmu na 1832 rok (2). Dekanaty, parafie, zakony, kościoły i klasztory*, „Textus et Studia” 2021, 4 (28).
- Szostakowska M., *Stanisław Srokowski (1872–1950). Polityk, dyplomata, geograf*, Olsztyn 1999.
- Szyszkowski B., *Wkład architekta Kazimierza Osińskiego w ochronę zabytków sakralnych w dobie autonomii Galicji i Polski międzywojennej*, „Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel” [„З історії західноукраїнських земель”] 2020, 16.
- Tarnogórski A., *Czartorysk*, „Świat i Prawda” 1925, 3, 27.
- Tokarski J., *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Warszawa 2001.
- Wołoszynowski J., *Województwo wołyńskie w świetle liczb i faktów*, Łuck 1929.
- Zięba A.A., *Srokowski Stanisław*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 41, red. H. Markiewicz, Warszawa–Kraków 2002.
- Zimna-Kawecka K., *Mechanizmy finansowania ochrony zabytków w II Rzeczypospolitej na przykładzie województwa pomorskiego*, „Ochrona Zabytków” 2018, 71, 2.
- Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy: Volynska oblast. Pamiatky arkhitektury i mistobuduvannia, red. W.A. Smolii et al., Kyiv 2018 [Звід пам'яток історії та культури України: Волинська область. Пам'ятки архітектури і містобудування, red. В.А. Смолій et al., Київ 2018].

Websites (Strony internetowe)

- <https://m.day.kyiv.ua/news/271221-na-volyni-pereymenuvaly-selyshche-staryy-chartoryysk-u-chartoryysk> [dostęp: 2.07.2024]
- <https://pomisna.info/uk/document-post/dokumenty-zasidannya-svyashhennogo-synodu-2-lyutogo-2023-r/> [dostęp: 30.08.2024]
- <https://pravoslavna.volyn.ua/hresto-vozdvyzhenskyj-chartoryjskyj-cholovichyj-monastyr/> [dostęp: 2.07.2024]
- <https://uk.wikipedia.org/wiki/Чарторийськ> [dostęp: 2.07.2024]
- [https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_православна_церква_\(Московський_патріархат\)#2024](https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_православна_церква_(Московський_патріархат)#2024) [dostęp: 30.08.2024]
- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1801-20#Text> [dostęp: 2.07.2024]

NOTA O AUTORZE

Agnieszka Biedrzycka – dr hab., profesor Instytutu Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, członek redakcji *Polskiego słownika biograficznego*. Zainteresowania badawcze: historia Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVII w., dzieje pogranicza południowo-wschodniego i historia Lwowa w XIX i XX w.

ABOUT THE AUTHOR

Agnieszka Biedrzycka – PhD with habilitation, professor at the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, member of the editorial board of *the Polish Biographical Dictionary*. Research interests: history of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th–17th centuries, history of the south-eastern borderlands and history of Lviv in the 19th and 20th centuries.